

ERKEN HIRİSTİYANLIK DÖNEMİNDE MANASTIR SİSTEMİNİN DOĞUŞU

Ayça TİRYAKI*

ÖZET

Hıristiyan manastırcılığı 4.yy başlarında Mısır'da ortaya çıkan manastır hareketine dayanmaktadır. Bu manastır hareketini başlatanlar ibadetlerini rahatsız edilmeden yapabilmek için toplumdan uzaklaşarak çölde inzivaya çekilen münzevilerdi. Yazılı kaynaklara göre, Mısır çöllerinde uzun bir münzevi hayatı süren Antonios'un etrafında onun deneyimlerinden yararlanmak için toplanan münzeviler, ilk bilinen Hıristiyan topluluğunu oluşturur. Antonios da Hıristiyan manastırcılığının kurucusu olarak kabul edilir. Kuralların olmadığı, tamamen bireysel yaşamın hâkim olduğu bu manastır sistemi *lavra* olarak adlandırılmaktadır. Hıristiyan manastırcılığına yeni bir yön veren başka önemli bir münzevi Yukarı Mısır'da ortaya çıkan Pakhomios'tur. Müritlerini kapalı duvarlar arkasında ortak bir yaşama biçimine sokarak, manastırcılığı bugünkü biçimine yakın hale getirmiştir. *Koinobion* olarak adlandırılan bu manastır sistemiyle, Hıristiyan manastırcılığına yeni bir yön verilmiş, Doğu ve Batı manastır kurumunun temeli atılmıştır.

Anahtar kelimeler : *Hıristiyan Manastırcılığı, Larva, Koinobion, Münzevilik, Antonios, Pakhomios*

ABSTRACT

Christian monasticism dates back to the beginning of the fourth century with its foundations being in Egypt. The ones who started this movement were the ascetics who wanted to fulfill their religious duties undistracted by worldly affairs. According to the written documents, the hermits came together around Antony who led a long reclusive life in the deserts of Egypt. This group of hermits turned out to be the first monastic community and Antony was regarded as the founder of the monasticism. This monastic system, based on individual responsibility and solitary life with no rules, was called *lavra*. Another important hermit from Upper Egypt was Pachomius who gave a new direction to the Christian monasticism. He gathered a community of his disciples living together behind the walls of a monastery. This new system called *koinobion* was believed as the foundation of Western and Eastern monasteries.

* Araş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı.

Ayça Tiryaki

Key words : *Christian Monasticism, Lavra, Koinobion, Hermit, Ascetism, Antony, Pachomius*

Hıristiyan manastırcılığı, özellikle Mısır'da ortaya çıkan manastır hareketine dayanmaktadır. Bu manastır hareketini başlatanlar da ibadetlerini rahatsız edilmeden yapabilmek için toplumdan uzaklaşarak çölde inzivaya çekilen münzevilerdi.

Hıristiyan manastırcılığının çıkış noktası olarak kabul edilen ve Mısır'da genellikle "çöle çekilmek" anlamına gelen münzevilik (*anakhoresis*), Hıristiyanlık öncesi zamanlarda da "emeğini bırakıp giden, terk eden" anlamına gelmekteydi. Daha sonraları, yüksek vergi ve haksız muameleden kaçıp çöle sığınan insanlar için kullanıldı¹. Münzevilik erken dönemde daha çok bireysel bir girişim olduğundan, çöle çekilmenin arkasındaki nedenler de çeşitliydi. Birçok Mısırlı 3. yy'da yukarıda belirtilen nedenlerden veya İmparator Decius (249–251) dönemi zulmünden² kaçmak için münzevi olmuştu. İskenderiyeli Dionysios, yaklaşık 250 yıllarındaki Decius zulmü sırasında çoğu Hıristiyan'ın çöle ve dağlara kaçtığını ve orada yalnızlık içersinde yaşadıklarını anlatmaktadır³.

Münzeviler, çölde mağaralara ve Firavunlar zamanından kalma mezarlara yerleşmişlerdi. Doğu çölü onların amaçlarına çok uygundu. Yerleşim merkezlerinden uzak olmalarına rağmen Nil'den Kızıldeniz'e geçen kervan yolu üzerinde olmaları onlara yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli erzakı temin etme imkânı sağlıyordu⁴. Yazılı kaynaklarda (örn. papirüsler) çöldeki münzevi mekânlarının inşasında kullanılan teknikler ve malzemeler hakkında çok az bilgi bulunmaktadır, ancak bunların oldukça basit yapılar oldukları tahmin edilebilir. Mağaraya veya yerleştikleri kalıntılara ek bir yapı inşa etmek istediklerinde su olmadığından harçsız yapıyor olmalıydılar. Çölün sınırlarında bulunan palmiye ağaçlarından elde edebilecekleri ahşap malzemeyle de küçük kulübeler yapılabildi. Yapılar, büyük olasılıkla Mısır çölünde daha önce inşa edilmiş mekânlara benzerdi ve malzeme olarak da kerpiç kullanılmış olmalıydı. Kerpiç, sadece kolay yapıldığından ve çöl koşulları için daha dayanıklı olduğundan değil, gözenekli dokusu güneşe karşı mükemmel bir yalıtım sağladığından kullanılmış olabilir. Münzevilerin mekânları, çölün her yanına dağılmış, genellikle birbirine çok uzak mesafede yer alırdı⁵.

¹ B. Watterson, *Coptic Egypt*, Scottish Academic Press, Edinburgh, 1988, s. 55.

² A. S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Milwood, N.Y., Kraus Reprint, 1980, s. 29.

³ H.G.E., White, *The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The History of Nitria and of Scetis*, Vol. 2, New York 1932, s. 12.

⁴ Watterson, *a.g.e.*, s. 55.

⁵ J. Roilidis, "Eastern Monasticism: From Desert to the Ultimate North. An Architectural Appraisal", *Acta Byzantina Fennica*, Vol. 9, 1997-1998, s. 161.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

Hıristiyanlık hoş görülmeye başlanıp, baskı dönemi sona erdikten sonra bile çoğu münzevi çölün, çilekeş yaşamları için uygun bir çevre sağladığına inandıklarından geri dönmediler, hatta yenileri çöle çekilmeye devam etti. Birçok Hıristiyan, zulüm devrinin kapanmasıyla, inançlarının yeterince sınanmayacağı hissine kapılarak kendi çilekeş yaşamlarını oluşturmak üzere çöle çekilmeye başladı⁶. Böylece çöle çekilen münzevilerin sayısı daha da arttı⁷.

Çöl (*eremos*) kelimesi, Yunan edebiyatında “ıssız veya boş” anlamlarına gelen bir sıfat olarak kullanılmıştır. İsa'nın şeytan tarafından günaha teşvik edilmesi çölde gerçekleştiğinden Hıristiyanlığın erken dönemlerinde çöl “şeytanın ikamet ettiği yer” anlamını kazanmıştır. Birçok Hıristiyan, Vaftizci Yahya ve İsa'yı taklit etmek için çöle çekilmiştir. Çöl, artık vahşi ve yerleşilmemiş bölge anlamına gelmeye başlamış, Hıristiyanlara medeniyetten uzak bir yaşam, şeytan ve vahşi hayvanlarla savaşıma imkânı sağlamıştır⁸. Origenes (185-254)⁹, çölü Tanrı'ya ulaşmak için gerekli olan ruhani gelişimin sembolü olarak tanımlar. Origenes için çöl, İsa'nın çölde mücadele ettiği gibi, münzevilerin şeytanla sürekli olarak savaştığı hayali bir mücadele yeri haline gelir¹⁰. Goehring, çöldeki münzevi yaşamın şeytanla mücadeleyi kolaylaştırdığını çünkü çöldeki mücadelede şeytanın, münzevinin aklını çelmesi için daha az seçeneği olacağını belirtmektedir¹¹. Görüldüğü gibi çöl, münzevilerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri ıssız ve zorlu bir yerin ötesinde münzeviler için kutsal bir anlam içeriyordu¹².

⁶ A. M. Talbot, “Bizans Manastır Sistemine Giriş”, *Cogito*, C. 17, 1999, s.164; C.C. Walters, *Monastic Archaeology in Egypt*, Warminster 1974, s. 3; White, *a.g.e.*, 1932, s. 12.

⁷ Geleneksel anlatıya göre, ilk Hıristiyan münzevi, Tebli Paulus veya diğer bir deyişle Münzevi Paulus'tur. Yaşamı, 4.yy'da (yaklaşık 374 yılında) Jerome tarafından Latince olarak yazılmıştır. Paulus'un Yaşamı'nın ne kadar gerçeğe dayandığı ve Jerome'un bu eseriyle ne kadar kendi ideal münzevi portresini çizmeye çalıştığı kesin değildir. Paulus (234-347) İskenderiye'de doğar, on altı yaşındayken Decius dönemindeki baskılardan kaçmak için Doğu çölüne gider ve 86 yıl inzivada yaşar. Bkz., Watterson, *a.g.e.*, s. 56; F. R. Farag, *Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism*, Leiden, 1964, s. 3; White, *a.g.e.*, 1932, s. 12.

⁸ J.A. Timbie, A. Cutler, “Desert”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, New York – Oxford, 1991, s. 613.

⁹ T. E. Gregory, “Origen”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, New York – Oxford, 1991, s. 1534.

¹⁰ M. L. Warren, *Ascetism in the Christian Transformation of Self in Margery Kepme*, William Thorpe and John Rogers, *Studies in Religion and Society*, Vol. 60, Lewiston, New York, E. Melen Pres, 2003, s. 10-11.

¹¹ J.E. Goehring, *Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism*, Trinity Press International, Harrisburg, 1999, s. 75.

¹² Kentlerde de münzevi yaşamı bir bakıma benimsemiş Hıristiyan münzeviler yaşamaktaydı. *Apotaktikos* olarak adlandırılan bu kent münzevileri, çöle çekilmeyip kent topluluğu içerisinde kalmışlardır. Bu tarz bir keşiş hayatı, topluluktan fiziksel olarak ayrılmayı değil, insan varoluşunun belli sosyal yönlerini – aile ve cinsellik gibi – bırakmayı kapsıyordu. Bulunan papirüs örneklerinde *apotaktikos*ların varlığı doğrulanmaktadır. Bkz., Goehring, *a.g.e.*, 1999,

Manastır Hareketinin Oluşumu:

İlk Hıristiyan münzevilerden biri kabul edilen Antonios (251–356) çölün olanaklarını ortaya çıkaran ilk kişi olmuş ve kendisini birçok mürit izlemiştir. Çölde yaşadığı deneyimlerinden müritlerinin de yararlanmasına izin vermiş, böylelikle etrafında bir topluluk oluşmaya başlamış, bu da ilk Hıristiyan manastır topluluğunu oluşturmuştur. Bu nedenle Antonios, Hıristiyan manastırcılığının kurucusu kabul edilir¹³. Antonios'un yaşamını (Vita Antonii) kaleme alan İskenderiye Piskoposu Athanasios¹⁴ da (295-373), yeni doğan manastırcılığın önemli bir figürü olmuş, *Vita Antonii*¹⁵ de manastırcılığın kutsal kitabı haline gelmiştir. Aynı zamanda Hıristiyan edebiyatında bir dönüm noktası ve dini yazın için de bir model, Erken manastırcılık ile birlikte Mısır'ın sosyal tarihi ve popüler inançları konusunda da zengin bir kaynak oluşturmuştur¹⁶.

Athanasios'a göre Antonios, 251 yılında Kahire'nin 75 km güneyinde yer alan Koma'da (şimdiki Qıman al-Arus) doğmuştur. Ailesi mal-mülk sahibi zengin bir Hıristiyan aileydi. Yunan kökenli ve zengin olmalarından dolayı Antonios'un da Yunanlı bir çocuğa verilmesi gereken normal bir eğitim alması beklenirdi. Fakat Antonios hiç okula gönderilmemiş ve kendisi hiç okuma-yazma öğrenmemiştir. Ailesinin ölümünün ardından kendisine hatırı sayılır miktarda miras kalır. Bir gün kiliseye gitmek için evden çıkar. Kilisede Antonios, İncil'den pasajlar okunurken şu sözleri duyar: “Eğer eksiksiz olmak istiyorsan, git, varını yoğunu sat, parasını

20-26; E. A. Judge, “The Earliest Use of Monachos for ‘Monk’ and the Origins of Monasticism”, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Vol. 20, 1977, s. 72-89.

¹³ White, *a.g.e.*, 1932, s. 12; Talbot, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁴ B. Baldwin, A. Kazhdan, N. P. Sevchenko, “Athanasios”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, New York – Oxford, 1991, s. 217–218. Athanasios sayesinde Hıristiyan manastırcılığı Batı'ya geçmiştir. Athanasios, 339 yılında sürgüne gönderilir, Roma ve diğer İtalyan şehirlerinde üçer yıl kalır ve böylece Antonios'un hayatı ve Mısırlı keşişlerin yaşamı, onun aracılığı ile Batı'ya geçer. Evagrius tarafından Latinceye çevrilen *Vita Antonii*, 4.yy sonunda Galya'da bile okunmaktaydı. Güney Galya ve İrlanda'da Mısır manastırcılığını model alan manastırlar kurulmuştur. Bkz., Farag, *a.g.e.*, s. 9-10; O. Meinardus, *Monk and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo, 1989, s. 1.

¹⁵ Bazı modern tarihçiler, *Vita*'nın gerçek Antonios'u ne kadar doğru anlatmış olduğunu sorgular. *Vita*'yı kaleme alan bir kişi olarak Athanasios'un diğer yazılarında Antonios'dan sadece bir kere bahsetmesi şüpheye açıktır. Ayrıca Athanasios çok sayıda keşişle yazışmış, fakat Antonios ile yazışıp yazışmadığı bilinmemektedir. Bu gibi eksikliklerden yola çıkarak Athanasios'un bu kitabı bir propaganda amacıyla yazmış olabileceği iddia edilmektedir. Buna göre Arius karşıtı olan Athanasios, kendi politik kariyeri için Antonios'u da bu şekilde tanıtmış, örnek bir münzevi portresi çizerek Antonios'u Arius karşıtı bir Ortodoks olarak göstermiş ve böylece keşişlerin desteğini almayı hedeflemiş olabilir. Bu nedenle *Vita*'nın ne kadar gerçeğe dayandığı kesin değildir. Bkz., Goehring, *a.g.e.*, s. 18-20.

¹⁶ B. Baldwin, A. Kazhdan, N. P. Sevchenko, *a.g.e.*, s. 218.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

yoksullara ver. Böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle”¹⁷. Antonios bunu bir işaret olarak alır ve kendisine miras kalan araziyi, köyünün insanlarına verir. Sadece kız kardeşi için belli bir miktarda para saklar, geri kalan parayı da yoksula verir. Kız kardeşini de namuslu olduğunu bildiği inançlı kadınlardan oluşan bir topluluğa teslim eder¹⁸.

Antonios evini terk ederek köyünün yakınında kendini münzevi bir yaşama adar. El işi yaparak geçimini sağlar ve kazancının bir kısmını da yoksullara verir. Daha sonra ise gençliğinden beri çilekeş bir hayat süren yaşlı bir adamla karşılaşır ve onun rehberliğinde bir süre yaşar. Diğer münzeviler gibi, günde bir defa – güneş batımından sonra – yemek yiyor ve sık sık iki veya dört günde bir oruç tutuyordu. Yemeği ekmek, tuz ve sudan ibaretti.

Daha sonra köyünden uzaklaşarak eski bir mezarın içine yerleşir. Burası düşmanın (şeytan) kendisine ciddi fiziksel zarar verdiği yerdir. 35 yaşında burayı terk ederek Doğu Çölü’ne doğru yola çıkar ve Pispir denen yerde Nil’in doğu kıyısında terkedilmiş bir kaleye yerleşir. Burada inzivaya çekilir ve kendisine senede iki defa ekme getiren adam dışında kimseyle görüşmez¹⁹.

Antonios yaklaşık 20 yıl Pispir’de münzevi olarak yaşar. Bu zaman boyunca ünü yayılmaya başlar ve birçoğu onun yaşam biçimini taklit etmek amacıyla buraya akın edip Antonios’un kaldığı kalenin etrafına yerleşirler²⁰. Yavaş yavaş etrafında münzevi toplulukları oluşmaya başlamıştır. Müritlerin Antonios’un ruhani rehberliğini aramasının yanı sıra onları bir araya gelmeye iten başka nedenler de vardır: Tehlikeli hayvanlardan ve yağmacılardan kaçınmak, yardım ve bakım gerektiren hastalıklara karşı korunmak gibi. Böylelikle bilinçli veya rastlantısal bir şekilde ünlü münzevinin etrafında toplanmaya başlamışlardı²¹. 305 yılında Antonios’un müritleri kaldığı kalenin kapısını kırarak onu dışarı çıkmaya zorlarlar. Antonios sonunda bu durumu kabullenerek 20 yıllık inzivasına son verir. Antonios, topluluğun merkezini oluşturmuş ve yeni bir sosyal hareket başlatmıştır. Bundan sonra Vita Antonii’de Antonios, ilk olarak *monakhos* (tek başına, yalnız) olarak adlandırılmıştır. Daha açıkça belirtmek gerekirse, Antonios 20 senelik inzivasını sonlandırdığı ve topluluğun içine çıkıp yeni bir manastır hareketi başlattığı zaman daha önce hiç kullanılmayan *monakhos* terimi, Vita’da ilk olarak kullanılmıştır²². Buradan şu sonuç çıkartılabilir: Antonios inzivada yalnız başına yaşarken *monakhos* olarak adlandırılmamıştır. Yaşamının bu safhasında *anakhoretos* (münzevi) veya *eremites* (çöl ıssızlığında yalnız) sözcüğü geçer.

¹⁷ Kutsal Kitap 2006, Matta, XIX, 21.

¹⁸ White, *a.g.e.*, 1932, s. 13; Watterson, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁹ White, *a.g.e.*, 1932, s. 13. Ayrıca bkz., Watterson, *a.g.e.*, s. 57-59.

²⁰ White, *a.g.e.*, 1932, s. 13.

²¹ Atiya, *a.g.e.*, s. 60-61.

²² Judge, *a.g.e.*, s. 77. Ayrıca bkz., Goehring, *a.g.e.*, s. 25.

Ayça Tiryaki

Fakat Antonios bir topluluk içinde yaşamaya başladıktan sonra *monakhos* olarak adlandırılır.

Böylece ilk manastır topluluğu Pispir’de ortaya çıkıyor. Basit bir şekilde Antonios ile aynı idealleri paylaşan bir grup münzevinin Antonios’un ikamet ettiği yerin etrafında toplanmalarından oluşuyordu. Görüldüğü gibi, ilk manastır toplulukları, her sınıftan insanın – halktan, rahip sınıfından olmayan – bir araya gelerek oluşturdukları, kilisenin kontrolü dışında gelişen bir halk hareketi sonucunda ortaya çıkıyor²³.

Yavaş yavaş iki tip topluluk gelişmeye başlar, biri tamamen yalnız yaşayan münzevilerden; diğeri ise kendi hücrelerinde kendi başlarına yaşayan, fakat belli

²³ Manastır topluluklarının hızlı bir şekilde yayılıp gelişmesi karşısında bazı modern tarihçiler, bu manastır hareketinin özgün olup olmadığını sorgulamışlar ve Hıristiyanlık öncesi döneme ait benzer manastır topluluklarının bu manastır hareketinde etkili olmuş olabileceğini iddia etmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıla kadar, Hıristiyan manastırcılığının özgün bir biçimde bağımsız olduğu, kabul edilen yaygın bir görüştü. İlk olarak Weingarten, bu görüşe karşı çıkmış ve Ptoleimoslar devrinde (MÖ II. yy) ortaya çıkan Memphis’deki Serapis tapınağına bağlı münzevileri bu hareketin öncüleri olarak örnek göstermiştir. Bunlar Kutsal Apis boğalarının gömülü oldukları katakompların içinde yaşayan *katokhoi* olarak bilinen münzevilerdi. Mallarından feragat etmiş, çevre köylerden insanların getirdikleri ekmekle beslenen, hücrelerinden dışarı çıkmayan münzevilerden oluşan bir topluluktu. Fakat bulunan papirüslerdeki örneklerle göre Serapium münzevileri aslında münzevi hayatı yaşamamışlardır. Bu belgelere göre dış dünyadan kendilerini soyutlamadıkları ve aslında sürekli iletişim halinde oldukları anlaşılmaktadır. Mallarından vazgeçmeyip üzerlerinde tutmayı da normal bir hak olarak görüyorlardı. Serapium’da geçirdikleri birkaç yıldan sonra da normal hayatlarına geri dönüyorlardı. Bu nedenle Serapium münzevileri ile 4. yy Hıristiyan münzevileri arasında bir bağlantı kurmak pek mümkün değildir. Heliopolis’te de rahiplerden oluşan yarı-münzevi bir topluluk vardı. Dış dünyayla bağlantıları olmadan kendilerini derin tefekküre adanmışlardı. Çok az destekçisi olan bu uygulama, pek uzun sürmemiş, MS 1.yy’da da ortadan kalkmıştır. Yukarı Mısır’da ise başlıca münzevi hareketi, Nil’e tapan Gymnosophistler’e aitti. Açık havada yaşarlar ve az giysi ile yetinirler, her türlü aşırı duygudan kaçınırlardı. Gymnosophizm de büyük olasılıkla Heliopolis’teki topluluk gibi kısa ömürlü olmuş, Hıristiyan manastırcılığı ortaya çıkmadan Yukarı Mısır’da ortadan kalkmıştır. Bu nedenle her iki uygulamanın da Hıristiyan manastırcılığına doğrudan bir etkisi olamaz. Hıristiyan münzeviliğine en yakın olan hareket, İskenderiye’de ortaya çıkan *Therapeutai* (şifacılar) olarak bilinen bir Musevi topluluğına aitti. Kadınların da yer aldığı bu topluluk hakkındaki etraflıca bilgi, MS 1. yy başlarında yaşamış olan İskenderiyeli Philon’un yazılarında bulunmaktadır. Bu mezhebin üyeleri, dünyadan elini eteğini çekmiş, mallarını ve akrabalarını terk etmiş münzevilerden oluşurdu. Zamanlarının çoğunu dua ve tefekkür ile geçirirlerdi. Ruhu bütün arzu, acı ve isteklerden temizleyerek iyileştirmeyi amaçlamışlardı. Haftanın altı günü yalnız yaşadıkları sonra yedinci gün yortu için kutsal bir mekânda bir araya gelirlerdi. Yortu dua ile açılır, sonra herkesin katıldığı bir yemekle devam ederdi. Erken dönem Hıristiyan keşişlerinin yaşam tarzlarına olan benzerlikleri nedeniyle Eusebius gibi kilise tarihçileri, Philon’un *Therapeutai* üyelerini Yahudilikten dönmüş ilk Hıristiyanlarla özdeşleştirmektedir. Sadece Philon’un yazılarından öğrendiğimiz bu topluluğun ne kadar süre daha var olduğu, 1. yy’dan sonra devam edip etmediği, hatta var olup olmadığı soru işaretidir. Bkz., Watterson, *a.g.e.*, s. 54-55; White, *a.g.e.*, 1932, s. 4-9; Walters, *a.g.e.*, s. 3.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

aralıklarla dua için bir araya gelen yarı-münzevi bir yaşam biçimini seçen keşişlerden oluşur. Toplulukta belli bir organizasyon veya belli bir düzen, kurallar ve itaat etme yoktu. Bunun yerine keşişler yalnız veya yarı-münzevi topluluk içerisinde yer alarak kendi dua ve ibadetlerini, oruçlarını kendi bildikleri şekilde uyguluyorlardı²⁴.

Münzeviler çoğaldıkça manastır toplulukları da yayılmaya başladı. Her ünlü münzevi, bu yeni toplulukların çıkış noktasını oluşturuyordu. Kurucu münzevinin hücre (kulübe veya mağarası) etrafında her biri birbirinden uzak olacak şekilde çevreye yayılmış hücreler yer almaktaydı. Her bir münzevi ya da keşiş diğerinden tamamen izole halde yaşıyor ve birbirlerini ziyaretleri oldukça seyrek oluyordu. Kendi yemeklerini kendileri yapıyor ve hasırdan şilte ve sepetler yapıp bunları satarak kendi geçimlerini sağlıyorlardı. Bu ünlü münzevilerden biri öldüğü zaman müritleri onu yaşamış olduğu hücreye gömer ve topluluğu da onun ismiyle adlandırır. Topluluk böylece kurucunun mezar olmuş hücre etrafında oluşur, biçimlenirdi²⁵.

Lavra Tipi Örgütlenme:

Manastır topluluklarının erken safhalarında, merkezi kurucu münzevinin hücre oluştururken, sonraları bunun yerini daha kalıcı bir yapı olan “kilise” oluşturmaya başladı. Dördüncü yüzyıl kapanmadan önce bu manastır topluluklarında kilise olduğu bilinmektedir ve her hafta sonu münzeviler hem ayin için hem de *agape* olarak bilinen ortak yemeğe katılmak için toplanırlardı. Dördüncü yüzyılda yemeğin kilisenin içinde yendiğinden bahsedilmektedir. Fakat kısa bir zaman sonra manastırın merkezine yemekhane de eklenmiştir ve *agapede* pişmiş yemek yenmesinden itibaren bir çeşit mutfak da yer alıyor olmalıydı²⁶. Kilise ve yemekhaneden oluşan bir çekirdeğin etrafında şekillenen ve bir baş münzevinin rehberliğinde olan bu topluluklar *lavra*²⁷

²⁴ Watterson, *a.g.e.*, s. 60.

²⁵ Watterson, *a.g.e.*, s. 60. Ayrıca bkz., E. White, *The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The Architecture and Archaeology*, Vol. 3, New York, 1933, s. 5; Walters, *a.g.e.*, s. 7.

²⁶ White, *a.g.e.*, 1933, s. 6.

²⁷ *Lavra*, Yunanca “şehirde bir dar yol, bir geçit” anlamına gelmektedir. Bkz., A. M. Talbot, A. Kazhdan, “Lavra”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, New York – Oxford 1991, s.1190. Büyük olasılıkla manastır hücreleri arasında bağlantı sağlayan dar yola da böyle dendiğinden bu tür topluluklar *lavra* olarak adlandırılmıştır. Bkz., J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study of Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Washington D.C., 1995, s. 3. ; J. M. Hussey, “Byzantine Monasticism”, *Cambridge Medieval History: Byzantine Empire*, Vol. 4, pt. 2, Cambridge, 1967, s. 162.

Ayça Tiryaki

olarak adlandırılmaktadır. Bu çekirdeğin etrafına yayılmış hücreler (kulübe, mağara vs.) birbirlerinden uzak olacak şekilde konumlanırlardı. Bu lavra tipi manastır topluluklarında kurallar yoktu, kendi hayat tarzlarını kendileri belirliyor, dolayısıyla da kurtuluşa erme doğrultusunda kişisel manevi programlarını oluşturuyorlardı. Herkes kendi yemeğini kendisi yapmak ve yaşamını sürdüreceği şekilde çalışmak zorundaydı. Genellikle hasırdan şilte veya sepet yaparak geçimlerini kazanırlardı. Zamanlarının çoğunu dua ederek ve çalışarak kendi hücrelerinde geçirirler, hafta sonlarında ise ortak yemek ve ayin için bir araya gelirlerdi²⁸.

Bu lavra sistemine ait büyük manastır kuruluşları, Aşağı Mısır'da yer alan Nitria Dağı, Kellia ve Wadi Natrun (Sketis)'da konumlanmıştı (Şekil 1). Nitria Dağı, İskenderiye'nin yaklaşık 60 km güneyinde yer alır²⁹. Antonios'un müritlerinden biri olan Amoun, buraya yerleşen ilk keşiş olmuştur³⁰. Nitria Dağı'ndaki manastır yerleşiminin kurucusu olan Amoun, Antonios gibi manastır yaşamına münzevi olarak başlamıştır. Onun yaşamını kaleme alan Palladios'a göre Amoun'un kaldığı yerin etrafında – aynen Antonios'un yaşamında olduğu gibi – müritleri toplanmaya başlamış, böylelikle yavaş yavaş Nitria Dağı çok sayıda keşiş ile dolmuş ve bir manastır topluluğu oluşmuştur³¹.

Kellia³² manastır yerleşimi, Nitria'nın 17 km batısındadır³³. Buradaki çok sayıda hücreden dolayı böyle adlandırılmıştır. Kellia, 338 yılında Antonios'un seçmiş olduğu yerde Nitriyalı Amoun tarafından kurulmuştur³⁴. Gittikçe kalabalıklaşan Nitria'dan sonra münzeviler için daha uygun bir inziva yeri bulmak amacıyla bu yer kurulmuştur. Rufinus, hücrelerin birbirinden oldukça uzak olduğunu, böylece keşişlerin komşusunu görme veya duyma ihtimalini engellediğini anlatır. Yerleşimdeki hücreler çok geniş bir alana yayılmıştı. Bazıları kiliseden 5-6 km uzaklıktaydı. Kellia yerleşimleri, duvarlı manastır yerleşimlerinin en erken örnekleridir, fakat bu duvarların hiçbir zaman etkili bir koruyucu duvar görevi yapmadığı vurgulanmalıdır. Her örnekte yapılarının kötü kalitesi ve incelikleri (70-80 cm), hiçbir zaman büyük bir yüksekliğe ulaşamadıklarını göstermektedir. Bağımsız bina topluluklarının duvarları çok sık kapı içermezdi. Bu nedenle yaşayanların duvarın üzerine tırmanarak ya da bir kat merdiven

²⁸ Watterson, *a.g.e.*, s. 60. Talbot – Kazhdan, *a.g.e.*, s. 1190; Talbot, *a.g.e.*, s. 165.

²⁹ Watterson, *a.g.e.*, s. 71.

³⁰ Patrich, *a.g.e.*, s. 11.

³¹ White, *a.g.e.*, 1932, s. 47-48.

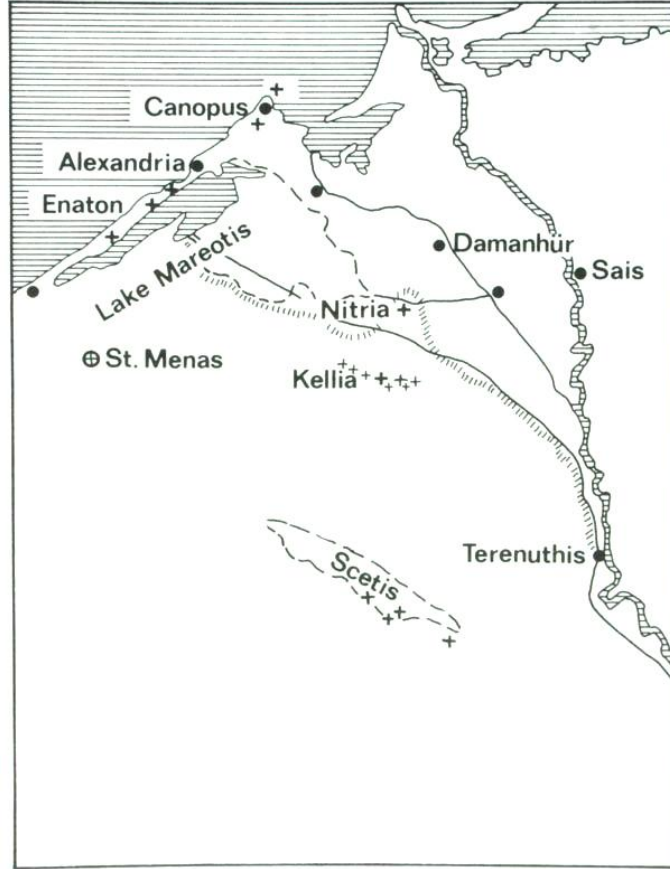
³² Yunanca "hücreler" anlamına gelmektedir. Bkz., A. M. Talbot, "Kellia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, New York – Oxford, 1991, s. 1119-1120.

³³ Watterson, *a.g.e.*, s. 72.

³⁴ White, *a.g.e.*, 1932, s. 49-50.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

aracılığıyla içeri girdikleri sanılmaktadır. Duvarlar, yerleşim alanını sınırlayan bir araç olarak fonksiyon kazanmıştı³⁵.

Şekil 1- Aşağı Mısır'da yer alan manastır merkezleri
(Patrich 1995, s. 12)

Aşağı Mısır Manastırcılığının merkezi Wadi Natrun (Yunanca ismiyle *Sketis*)'du. Nitria'nın yaklaşık 75 km, Kellia'nın da 60 km güneydoğusunda yer almaktadır. Vadide bol bulunan bir madde olan doğal sodyum karbonat, eski Mısırlılar tarafından tütü, cam ve sır yapımında, ama hepsinden önce mumyalamada temizleme ve arıtma işi için kullanılıyordu. Maddenin Arapça ismi olan *natrun* vadiye ismini vermiştir³⁶. Wadi Natrun'da manastırcılık, daha sonra Büyük Makarios olarak

³⁵ Walters, *a.g.e.*, s. 9.

³⁶ Watterson, *a.g.e.*, s. 72-73; White, *a.g.e.*, 1932, s. 3; D. J. Chitty, *The Desert a City*:

Ayça Tiryaki

adlandırılacak olan Mısırlı Makarios tarafından başlatılmıştır. Genç yaşında sodyum karbonat taşımacılığı yaparken Wadi Natrun'a gelmiş ve buradaki münzevi yaşamından etkilenmiştir. Daha sonra o da bir yerleşimin yakınında inzivaya çekilerek 30 yaşında münzeviliğe başlamış, 10 yıl sonra da rahip olmuştur. Onun da etrafında kısa bir süre içerisinde bir manastır topluluğu oluşmaya başlamıştır³⁷.

Beşinci yüzyıl ortasından itibaren her lavra içinde, kilise yakınında bir kule vardı. Barbar istilaları sırasında keşişler buraya sığınmışlardı. Her merkezde bir mutfak ve yiyeceklerin saklanması için bir de depo bulunuyordu. Kaynaklarda bahsedilmemesine rağmen, muhakkak her topluluğun kilise yakınında bir fırını olmalıydı. Bu manastır yerleşimlerinde, keşişin hücrelerinde yaptığı iş olağan şeylerdi: Sepet örme, hasır yapmak, kaligrafi ve el yazmalarını kopyalamak. Nitria ve Kellia'da olduğu gibi, keşişler yakın köylere giderek hasat zamanı para karşılığı çalışırlardı. Öncelikle her bir keşiş kendi ürününü pazarlar ve kendi yemeğini kendi satın alırdı veya tuz kervanlarını aracı olarak kullanırdı³⁸.

Koinobitik Örgütlenme:

Yukarı Mısır'da başka bir ünlü münzevi Pakhomios, manastır hareketine yeni bir yön vermiştir. Antonios, manastırcılığın babası olarak düşünülse de, manastırcılığı sonraları batı manastırları tarafından uygulanacak biçime sokan, diğer bir deyişle bugünkü biçimine yakın hale getiren Pakhomios'dur. Pakhomios (290-346), ortaya çıkardığı yeni manastır sistemi ile manastırcılığa esas şeklini vermiştir³⁹.

Pagan bir aileden gelen Pakhomios, I. Constantinus ve Licinius zamanında bir süre orduda görev yaptıktan sonra yirmi yaşında Hıristiyanlığı seçerek münzevi hayatı tamamen benimsemeye karar verir ve çilekeş bir hayat süren yaşlı münzevi Palamon'un yanına çirak olarak girer⁴⁰. Pakhomios, bu süreçte münzevi yaşamın, çileciliğin ve açlığın cennete giden tek kurtuluş yolu olmadığını fark eder⁴¹. Palamon'un yanında yedi sene kaldıktan sonra yolculuğa çıkar. Vita Pachomii'de belirtildiğine göre yolculuk ettiği günlerden birinde terkedilmiş bir köyü, Tabennese'yi keşfeder⁴².

Pakhomios, ilk manastırını 323 yılında, bu terkedilmiş köyde, Tabennesi'de kurmuştur (Şekil 2). Münzeviliğin tehlikelerini ve dezavantajlarını gözlemleyen

An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire, Oxford, 1966, s. 12.

³⁷ Watterson, *a.g.e.*, s. 73.

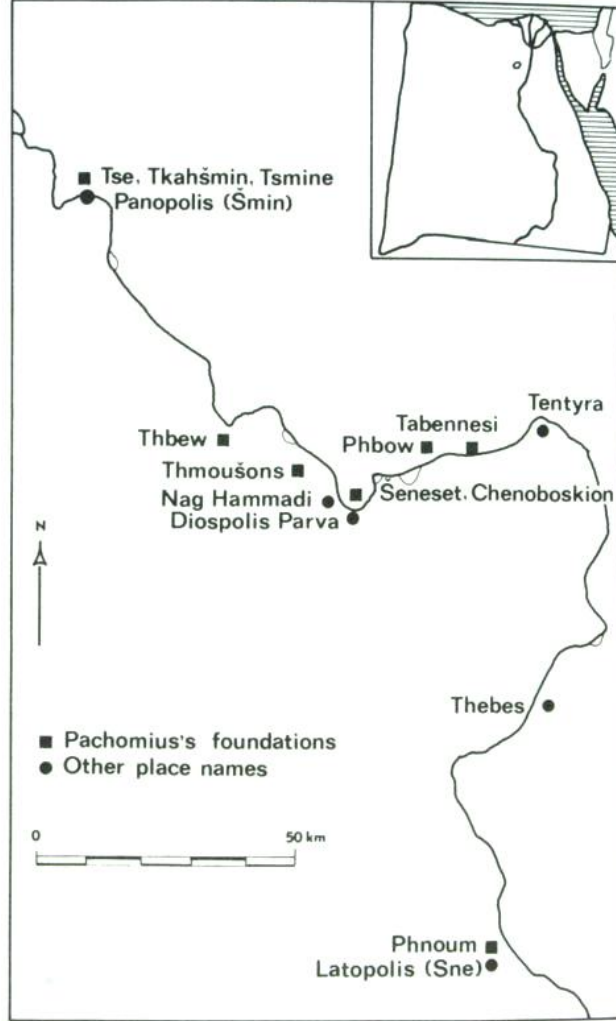
³⁸ Patrich, *a.g.e.*, s. 15-16.

³⁹ H. Delehaye, "Byzantine Monasticism", *Byzantium*, Ed. H. N. Baynes, H. Moss, Oxford, 1948, s. 137.

⁴⁰ Watterson, *a.g.e.*, s. 61.

⁴¹ Atiya, *a.g.e.*, s. 62.

⁴² Goehring, *a.g.e.*, s. 94.

Şekil 2- Yukarı Mısır'da yer alan manastır merkezleri
(Patrich 1995, s. 12)

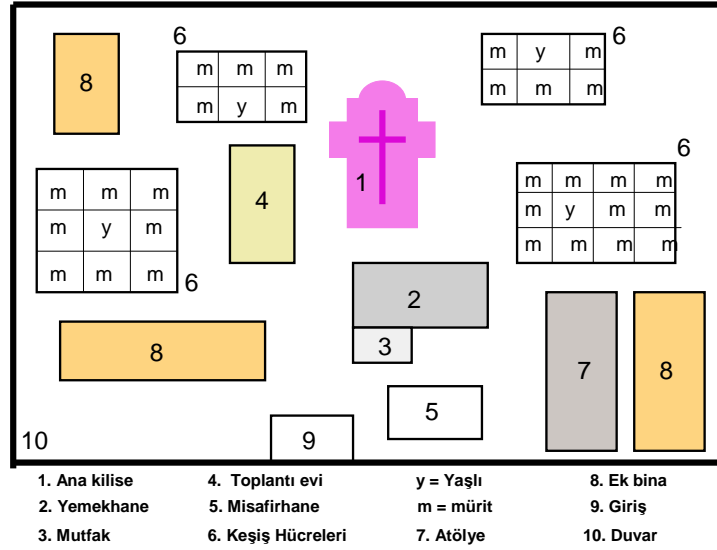
Pakhomios, müritlerini kapalı duvarlar arkasında ortak bir yaşama biçimine sokarak Doğu ve Batı manastır kurumunun temelini atmıştır⁴³. Manastır binalarının böylesine sistemli ve organize yaşam tarzını barındıracak şekilde inşa edilmesinde, Roma

⁴³ M. Ahunbay, "Manastır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1159.

Ayça Tiryaki

ordusunda almış olduğu eğitimin etkisi büyük olmuştur⁴⁴. Bu manastır sistemi, adını Yunanca *koinos bios*, yani “ortak yaşam” dan almış ve bu sisteme ait olan manastırlar *koinobion* olarak adlandırılmıştır⁴⁵. Pakhomios’un 346’da ölümüne kadar 11 manastır kurulmuş, böylece “Pakhomios Federasyonu” oluşmuş ve Teb Bölgesi’nde Nil nehri boyunca yaklaşık 280 kilometrelik bir araziye yayılmışlardır⁴⁶.

Pakhomios sisteminde manastır, çevre duvarının etrafını sardığı bir grup yapıdan oluşur (Şekil 3). Bu manastır sisteminde, manastırı çevreleyen ve sınırlayan “duvar” önemli bir yer taşıyor ve manastır kompleksinin inşasına öncelikle manastır duvarıyla başlanması gerekiyordu. “Duvar”, koruma gibi pratik bir işlevin yanı sıra, manastır yaşamını kurallarla kontrol eden düzenin oluşumunu kolaylaştırıyordu. Manastır yerleşimini sınırladığı gibi, manastır içerisindeki yaşamı da sınırlayıp keşişlerin yaşamı üzerindeki kontrolü sağlıyordu. Ayrıca “azizin evini”, “kutsal suru” sembolize etmekte, kutsal alanı günlük yaşamın evreninden fiziksel olarak ayırıp belirleyen bir duvar görevi görmekteydi⁴⁷.

Şekil 3- Koinobitik örgütlenme (Roilidis 1997-1998, s. 164)

⁴⁴ Watterson, *a.g.e.*, s. 62; C. Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, London, 1980, s. 107.

⁴⁵ Talbot, *a.g.e.*, s. 164.

⁴⁶ Watterson, *a.g.e.*, s. 68; Patrich, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁷ S. Popovic, “The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 52, 1998, s. 282; S. Popovic, *The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery*, Canadian Institute of Balkan Studies, 1997, s. 7.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

Manastır, kilise, yemekhane, mutfak, hücreler, kütüphane, atölyeler ve misafirhane, kısacası keşiş topluluğu için gerekli olan yapılardan oluşurdu (Şekil 3). Bu yapılar, ortak yaşam için gerekli olan en önemli binaların – kilise ve yemekhane – olduğu bir avlu etrafında yer alırlardı. Manastır kompleksi içerisinde yemekhane her zaman kilisenin yakın çevresinde konumlanıyordu. Bu da kilisede başlayan ayinin yemekhanede devam edip burada sonlanmasından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle kilise ve yemekhane girişleri genellikle birbirine bakacak şekilde konumlandırılırdı⁴⁸. Keşişler, içinde her birinin kendi hücresi olan evlerde kalıyorlardı. Her evde bir yaşlı keşiş rehberliğinde yaklaşık 20 keşiş kalıyordu. Her ev keşişlerin doğdukları yer veya yaptıkları işlere göre ayrılmıştı. Keşişler, kendi evlerinden sorumlu yaşlı keşişe, onlar da manastırın baş keşişine rapor vermek durumundaydılar. Atölyeler bu ana yerleşimin çevresinde – daha ikincil bir konumda – yer alırlardı. Bütün bu manastır kompleksi manastırdan çok, küçük bir köyü andırırdı⁴⁹.

Artık manastır bir baş keşişin yönetimi altındaydı ve keşişler de ona itaat etmek zorundaydılar. Münzevinin zaten uymakta olduğu “ıffet” ve “yoksulluk” erdemlerine bir de “itaatkârlık” eklenmişti. Düzenli olarak yapılan toplu ibadet vardı ve bütün keşişler bunlara katılmakla yükümlüydüler⁵⁰.

Çalışma, bir keşişin hayatının ve manastır ekonomisinin önemli bir parçasıydı. Pakhomios Manastırcılığı ve münzevilerin hücrelerinde sadece hafif işler yaptıkları Antonios Manastırcılığı arasındaki en belirgin farklılık buydu⁵¹. Lavra tipi manastır sisteminde çalışma daha çok bireyseldi ve keşişlerin kendi kendilerine yetecekleri kadar üretim söz konusuydu. Bu manastır sisteminde ise manastır yararına ortak bir üretim öncelikliydi. Her keşişten el emeğine dayalı belli bir iş görmesi, örneğin tarlada çalışması ya da kumaş dokuması beklenirdi. Bu manastırlar kendi kendilerine geçinmek zorundaydılar. Bu nedenle işe çok önem verilir, aynı zamanda keşişler için de yararlı bir disiplin olarak görülürdü. Bu manastır toplulukları büyüdükçe keşişler arasında profesyonelleşme ortaya çıkmaya başladı. Bir keşişe bir görev verildi mi, ondan işini değiştirmesi beklenmezdi. Yaptıkları iş süresince kesinlikle sessizlik beklenirdi. Sessizlik sadece ilahi sesleriyle bozulabilirdi. Pakhomios el emeğinin yani keşişin işle meşgul olmasının ruhani olarak da bazı faydaları olduğuna inanıyordu. Ürün fazlası, manastır hazinesinden sorumlu keşişin kontrolünde çevre köylere satılırdı. Bu manastır

⁴⁸ Popovic, *a.g.e.*, 1998, s. 283-285. Bizans manastırlarında da litürji kiliseden sonra yemekhanede devam edip burada sona erdiğinden, yemekhane genellikle manastırın batı kısmında, kilisenin ana girişine yakın konumda inşa edilmiştir. Ortak yenen yemek, litürjinin son aşaması olduğundan koinobionlarda büyük önem taşır. Bkz., Popovic, *a.g.e.*, 1997, s. 15; Popovic, *a.g.e.*, 1998, s. 301.

⁴⁹ Roilidis, *a.g.e.*, s. 164-165; Mango, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁰ Talbot, *a.g.e.*, s.164-165.

⁵¹ Patrich, *a.g.e.*, s. 20.

Ayça Tiryaki

toplulukları kuruldukları yerde, toprağı kullanılır hale getirir ve yerel ekonomiye katkıda bulunurlardı⁵².

Günde iki defa – gün ortası ve akşam – keşişler yemekhanede bir araya gelirlerdi. Hücrede yemek yasaktı. Münzevi bir hayat sürmek isteyen keşişlerin hücrelerinin dışında yalnız yemelerine izin verilirdi. Yemek sırasında kesin sessizlik hakimdi. Sadece kürsüye çıkarak İncil’den pasajlar okuyan keşiş dışında kimse konuşmazdı⁵³. Taştan yapılmış kürsü, yemekhanede olması gereken mobilyalardan birisiydi, çünkü yemekhane içersindeki ritüel için büyük önem taşırdı⁵⁴.

Keşişlerin yemeğı çok basitti. Ekmek, tuz, yağ, sebze (özellikle soğan), çorba (genellikle mercimek), az miktarda peynir ve meyveden oluşurdu. Şarap ve et yasaktı. Fakat hasta ve yaşlı olanlar gerekli olduğunda bunun dışında tutulabilirdi. Pakhomios aşırı orucu onaylamıyordu, çünkü keşişin çalışmasını olumsuz etkiliyordu. Her manastırda hastane vardı. Hasta bulunduğu zaman, keşişler, topluluğun sert oruç kurallarını uygulamak zorunda değildiler. Şarap bile verilebilirdi. Ayrıca uzun yolculuğa hazırlanan keşişler de her zamanki yemeklerini uygulamak zorunda değillerdi⁵⁵.

Dua, hem bireysel hem de toplu olarak manastır yaşamının önemli bir parçasıydı. Her gün şafak vakti, keşişler dua için bir araya gelirlerdi. Gün ortasında ve akşamları ortak yemekler öncesinde dua vardı. Ortak yemekten sonra keşişler hücrelerine çekilir ve gece yarısı duası için tekrar bir araya gelene kadar çıkmalarına izin verilmezdi. Ayin, baş keşiş tarafından yürütülür ve ayin süresince sandaletlerini ve cüppelerini giymezlerdi, sadece üzerlerinde başları açık olacak şekilde keçi derisinden giysileri olurdu. Ökaristik ayin (şarap-ekmek ayini) cumartesi ve pazar günleri kutlanırdı. Önceleri keşişler arasında rahip yoktu ve bu ayinleri kılmak üzere Tabennesi’deki kiliseden bir rahip gelirdi. Nerede olurlarsa olsunlar keşişlerin ayin saatlerine uymaları beklenirdi⁵⁶.

Keşişler uykuda pek zaman harcamazlardı. Pakhomios keşişlerinin yüzükoyun veya sırtüstü pozisyonlarda uyumaları yasaktı. Eğimli bir koltuk üzerinde oturarak uyumak zorundaydılar. Palladius’a göre, koltuk taştan yapılmıştı ve bir şilte ile örtülüydü. Bu şilte, keşişlerin aşırı sıcak gecelerde, uydukları hücre çatısının üzerine de yerleştirilebilirdi. Keşiş’in hücrelerinde yastık olması yasaktı⁵⁷.

⁵² Watterson, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁵³ Watterson, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁴ Popovic, *a.g.e.*, 1998, s. 285.

⁵⁵ Watterson, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁵⁶ Watterson, *a.g.e.*, s. 65.

⁵⁷ Patrich, *a.g.e.*, s. 221.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

Kuralları ihlal eden keşişler cezalandırılırdı. Yedi gün ekmek ve su verilmezdi. Geçici olarak topluluktan uzaklaştırılabilirdi. Herhangi bir sinirli hareket gösteren de cezalandırılır ve yemekhanede alçak bir yerde hatta kendinden daha genç olanlardan bile daha alçak oturtulurdu. En son olarak da cezalar manastırdan kovulmaya kadar gidebilirdi. Topluluktan ihraç, çok katı bir cezaydı. Özellikle başkaldırı veya homoseksüel ilişki gibi ciddi suçlar için uygulanırdı. Homoseksüel bir tavırı engellemek için de her türlü tedbir alınmıştı⁵⁸.

Pakhomios Federasyonu, kurucusu Pakhomios ve sırasıyla ardılları tarafından yönetilmiştir. Manastırlarda yaşayan binlerce keşişe tek kişinin liderlik etmesi, özellikle Nitria ve Kellia'daki manastır yerleşimlerinde de vardı. Federasyondaki manastırların organizasyonu ve ekonomik yönetimi, Pakhomios'un kurmuş olduğu ikinci manastır olan Phbow⁵⁹'un baş keşişinin elindeydi. Phbow, 329'da kurulmuş ve federasyonun en geniş ve en önemli manastırı olmuştur⁶⁰. Pakhomios 346 yılında vebadan öldüğünde arkasında – ikisi kadınlar manastırı olmak üzere – 11 manastır bırakmıştır.

Pakhomios manastırcılığı, Akdeniz'in doğusunda ve batısında gelişen Hıristiyan manastırcılığının temelini oluşturmuş, ama özellikle Batı'daki Benedikt ve Doğu Ortodoksluğuna özgü Basileios manastırlarının gelişimini etkilemiştir⁶¹. Anadolu'daki manastır hareketinin lideri kabul edilen Basileios, Pakhomios'tan esinlenerek benimsediği koinobitik formu geliştirerek Anadolu'daki manastırcılığın etkin formunu oluşturmuş ve Bizans manastır geleneğinin temelini atmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, M., "Manastır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1159-1164.
- Atiya, A. S., *A History of Eastern Christianity*, Milwood, N.Y., Kraus Reprint, 1980.
- Baldwin, B. – Kazhdan, A – Sevckenko, N. P., "Athanasios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, New York – Oxford, 1991, s. 217–218.
- Chitty, D. J., *The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford, 1966.
- Delehay, H., "Byzantine Monasticism", *Byzantium*, (Ed. H.N.Baynes – H. Moss), Oxford, 1948, s. 136-165.
- Farang, F.R., *Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism*, Leiden, 1964.

⁵⁸ Watterson, *a.g.e.*, s. 67. Ayrıca bkz., Patrîch, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁹ Phbow, bugün yeri belli olan tek Pakhomios manastırıdır. Bkz., Goehring, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁰ Patrîch, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁶¹ Talbot, *a.g.e.*, s. 165.

Ayça Tiryaki

- Goehring, J.E., *Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism*, Trinity Press International, Harrisburg, 1999.
- Gregory, T.E., "Origen", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, New York – Oxford, 1991, s. 1534.
- Hussey, J.M., "Byzantine Monasticism", *Cambridge Medieval History: The Byzantine Empire*, Vol. 4, pt. 2, Cambridge 1967, s. 161-184.
- Judge, E.A., "The Earliest Use of Monachos for 'Monk' and the Origins of Monasticism", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Vol. 20, 1977, s. 72-89.
- Kutsal Kitap*, 2006, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- Meinardus, O., *Monk and Monasteries of the Egyptian Deserts*, Cairo, 1989.
- Patrich, J., *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study of Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1995.
- Popovic, S., *The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery*, Canadian Institute of Balkan Studies, 1997.
- Popovic, S., "The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 52, 1998, s. 281-303.
- Roilidis, J., "Eastern Monasticism: From Desert to the Ultimate North. An Architectural Appraisal", *Acta Byzantina Fennica*, Vol. 9, 1997-1998, s. 153-191.
- Talbot, A. M., "Bizans Manastır Sistemine Giriş", *Cogito*, C. 17, 1999, s. 161–176.
- Talbot, A. M., "Kellia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, New York – Oxford, 1991, s. 1119–1120.
- Talbot, A. M. – Kazhdan, A., "Lavra", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 2, New York – Oxford, 1991, s. 1190.
- Timbie, J. A. – Cutler, A., "Desert", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, New York – Oxford, 1991, s. 613.
- Walters, C.C., *Monastic Archaeology in Egypt*, Warminster, 1974.
- Warren, M.L., *Ascetism in the Christian Transformation of Self in Margery Kempe, William Thorpe, and John Rogers*, Studies in Religion and Society, Vol. 60, Lewiston, New York, E. Melen Press, 2003.
- Watterson, B., *Coptic Egypt*, Scottish Academic Press, Edinburgh, 1988.

Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu

White, H.G.E., *The Monasteries of The Wadi'n Natrun, The History of Nitria and Of Scetis*, Vol. 2, New York, 1932.

White, H.G.E., *The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The Architecture and Archaeology*, Vol. 3, New York, 1933.